

Creixement urbà i primeres implantacions fabrils a Les Corts, 1845-1868

Mercè Tatjer, Antoni Vilanova i Yolanda Insa*

Barcelona Quaderns d'Història, 11 (2004)

La present comunicació forma part d'una recerca més àmplia desenvolupada pel grup "Fàbrica i medi urbà" del Departament de Didàctica de les Ciències Socials de la Universitat de Barcelona. L'objectiu del grup és analitzar l'estructura industrial de Barcelona i d'altres ciutats fabrils de Catalunya al llarg dels segles XIX i XX en el seu impacte territorial i social en el medi urbà, per desenvolupar posteriorment programes de difusió i didàctica que permetin la comprensió del procés industrialitzador i estableixin eines per a la conservació documental i paisatgista de les seves restes materials i immaterials. En aquesta línia, ja s'han publicat alguns treballs i estan en curs d'altres, tant en forma d'aportacions a inventaris, propostes i plans de conservació com en forma de tesis doctorals.

El període 1808-1868 mereix especial atenció en la història de la industrialització barcelonina, ja que al llarg d'ell s'inicia la instal·lació d'elements plenament fabrils, territorialment potents i força variats sectorialment, fora de les muralles. Una bona part d'aquestes implantacions fabrils tindran un impacte espacial molt fort en relació amb les infraestructures (camins, dotacions d'aigua), amb els usos preexistents i els seus propietaris (pagesia del Pla, parcel·lari i activitats rurals, instal·lacions preindustrials); alhora contribuiran a crear un espai urbà tant residencial com de sociabilitat, i establiran lligams horitzontals amb altres instal·lacions fabrils. En definitiva, moltes d'elles esdevindran fixacions territorials de llarga durada (100-150 anys), i fites emblemàtiques del territori, que només a finals de segle XX han estat afectades per operacions urbanístiques, sovint plantejades des de moltes dècades abans.

La nostra comunicació vol aportar algunes dades i reflexions entorn d'aquestes capdavanteres implantacions fabrils fora muralla, en concret les situades en el territori de l'antic municipi de Les Corts, avui dividit entre els districtes de Les Corts i

* Mercè Tatjer (Universitat de Barcelona), Antoni Vilanova (COAC-AADIPA) i Yolanda Insa (Universitat de Barcelona). El present text és part de l'estudi sobre l'impacte territorial de les indústries de Les Corts, realitzada amb el suport de l'Arxiu Municipal del Districte de Les Corts. Des d'aquí agraïm les facilitats donades per l'arxivera Pilar de Luna, així com per tot el personal de l'esmentat Arxiu.

de l'Eixample. S'estructura en quatre parts: la primera presenta una síntesi de les fonts documentals existents que ens permeten treballar aquest període, la segona analitza l'estructura industrial de Les Corts al llarg dels seixanta anys compresos entre 1808-1868; i finalment, la tercera i quarta part són anàlisis de casos, en les que presentem, de forma més detallada, els trets més característics de la implantació i primeres dècades de funcionament de l'empresa coneguda popularment com "El Vidriol", i també els orígens i primeres passes a Les Corts de la fàbrica Batlló.

Fonts documentals per a la recerca sobre la indústria a Les Corts, 1845-1868

La documentació que fa referència a l'activitat industrial en aquest període s'inicia a Les Corts a partir de la dècada de 1840, quan es constitueix el municipi, i es conserva actualment a l'Arxiu Municipal del Districte de Les Corts (*AMDC*). Aquesta és força dispersa, a més a més de trobar-se malmesa per les diferents vicissituds de l'Arxiu.

Hem localitzat, tanmateix, alguns documents d'un cert interès que podem agrupar en les següents tipologies:

-Subsidis i matrícules industrials. Es conserven: Contribució Industrial i de Comerç (1840-1848, 1849-1850, 1852, 1853 i 1854); Matrícules i relacions d'Altes i Baixes de contribució de subsidi d'ençà 1846, que entre aquesta data i 1852 estan força malmeses¹, i estan per tant incompletes, tot i que són relativament importants les referències de baixes; Matrícula o Repartiment general en paper encasellat imprès realitzat segons reial decret de l'1 de juliol de 1850. Aquests fons de matrícules industrials són els únics existents per a aquest període, ja que a l'Arxiu de la Corona d'Aragó (*ACA*) només trobem llibres de Matrícula Industrial corresponents a Les Corts entre 1868 i 1895.

-Documentació generada a petició del Govern Civil per tal de controlar els treballadors de les fàbriques. Entre les fonts més interessants per al tram cronològic tractat en aquesta comunicació trobades al fons municipal de l'antic municipi de Les Corts de l'*AMDC* destaca l'existència d'un llibre o registre (sense nom específic) de treballadors,² que analitzarem amb més detall donat que és un dels pocs documents que ens parlen d'aquest període. Segurament aquesta idea d'oferir dades concretes sobre cadascun dels treballadors no provenia dels propietaris de les fàbriques, sinó que degué ser una normativa o llei dictada per l'administració,³ la qual tenia intenció de disposar

1. *AMDC* (Arxiu Municipal del Districte de Les Corts), 1.1.2.4. Contribució Industrial. Matrícula. Altes i Baixes. C-21.
2. *AMDC*, 1.1.6.8. Activitats industrials. Llibre de registre de treballadors (sense títol). 1858-60. C-42.
3. Com el BOPB del dia 3 d'octubre de 1862, on apareix una normativa que, amb la intenció de realitzar una estadística industrial, obliga les diferents fàbriques a realitzar una relació o inventari de les forces motrius de vent, de vapor, muscular i d'aigua emprades a les seves respectives naus. Per a aquesta tasca, aquest número 237 del BOPB de l'any 1862 adjunta els corresponents models de formulari.

de dades estadístiques sobre aquestes indústries. Sigui com sigui, gràcies a aquest llibre podem fer una anàlisi exhaustiva de la categoria laboral, procedència i, fins i tot, característiques físiques dels empleats d'algunes de les fàbriques més importants pertanyents a aquest període anterior al 1868 al territori de l'actual Districte de Les Corts. Les fàbriques tractades en aquest document seran també algunes de les més profundament analitzades en la present comunicació: la fàbrica de productes químics de *Pere Llopis i Cia* (també popularment coneguda com “El Vidriol”), la fàbrica de prats de blanqueig propietat d'Esteve Pubill, i finalment, la fàbrica de Josep Bonafont, dedicada a la producció de “hules” i encerats.

Fragment del plànol d'Ildefons Cerdà (juny 1859) corresponent al territori de Les Corts.

Respecte a les dades aparegudes en l'esmentat llibre de registre són de tipologia ben diversa. En primer lloc, ens ofereix les dades personals (nom i cognoms) de cadascun dels treballadors. A continuació, apareix un apartat dedicat al “número de la cartilla”, en el qual es dóna un número d'ordre a cadascun dels empleats/des; la professió concreta que aquest/a exerceix (carreter, jornalero, treballador, peó, etc.) i també el seu dia d'admissió i de sortida de la fàbrica. També existia la intenció inicial de saber el domicili exacte d'aquests/es treballadors/es, malgrat en aquest llibre en concret aquesta informació no la trobem, ja que en la majoria dels casos els requadres corresponents romanen en blanc.⁴

Però sens dubte, de totes les informacions la notablement més curiosa és la que porta per títol “señals particulars”, i que ofereix dades sobre aspectes tan variats com l'edat, l'estat civil, el lloc de naixement, o dades físiques com l'alçada, el color dels cabells i celles, el tipus de barba (tancada, creixent, barbamec, etc.); de cara (rodona, allargada, etc.); de front (serè, regular, allargat, etc.); el color dels ulls, i el tipus de nas (aguilenc, regular, llarg, etc.) o de boca (rodona, oberta, regular, etc.). Finalment, els dos darrers apartats quedaven dedicats a les “condicions de l'operari” (encara que en el cas d'aquest document apareix totalment buit), i a les “observacions”, on moltes vegades s'ofereix informació sobre canvis de residència o de feina dels operaris/àries.

—Altres petites referències de caràcter urbanístic dins de les sèries de Permisos d'Obres, així com a les Actes Municipals.

4. L'única de les tres fàbriques que completa mínimament aquesta informació és la tercera citada, la de Josep Bonafont.

-El *Nomenclàtor* de l'any 1859,⁵ realitzat en relació amb el cens de població, que ens explicita la distància entre l'establiment fabril i el lloc on es troba l'Ajuntament del municipi.

-Documentació relacionada amb el control d'arribada de matèries primeres ("Registro de Guías" dels anys 1830-1840), i de sortida de mercaderies, en especial exportacions. Aquesta és dispersa, tant cronològica com empresarialment parlant.

-Altres referències puntuals referides a l'activitat fabril, entre elles dades sobre molèsties causades, en especial emanacions de fum.

Tanmateix, entre la documentació conservada a l'Arxiu Municipal del Districte de Les Corts (AMDC), no figura cap document relacionat amb la petició que el governador civil adreçà a cada municipi sobre l'activitat industrial, que es conserva a l'Arxiu Municipal de Sant Martí de Provençals,⁶ i que caldria comprovar si hi és també a d'altres arxius de districte. Es tracta d'una sèrie compresa entre els anys 1857 i 1861 en paper encasellat imprès en la qual el governador sol·licita informació sobre el número total de treballadors de cada fàbrica distingint entre els que han quedat sense ocupació i els que continuen treballant.

Finalment, volem fer esment de les fonts registrals: Comptadories d'Hipoteques i Registre de la Propietat,⁷ i Notarials, així com les cartogràfiques, en especial, la del Cos d'Enginyers (plànol de 1847) i la realitzada per Cerdà (1855-1859); encara que amb cronologia posterior no deixa de ser útil per a una lectura espacial de les implantacions fabrils el plànol de Vicenç Martorell (1928-1964) a les escales 1:500, 1:1000 i 1:2000.

Els inicis de la industrialització a Les Corts

A partir de les diverses fonts abans esmentades podem refer l'inici de les activitats industrials de l'antic municipi de Les Corts a la primera meitat del segle XIX.⁸

En el període estudiat, existeixen a Les Corts un total de deu implantacions fabrils pertanyents als sectors tèxtils, químic (productes químics i adobs de pell) i de la rajoleria. Cas apart, però tanmateix significatiu d'un sector poc conegut com és l'agroalimentari, és la Granja Experimental, amb funcions de jardí botà-

5. Jesús PORTAVELLA, *Els carrers de Barcelona: Les Corts*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona-Districte de Les Corts, 1999, pàg. 16.

6. AMDSM (Arxiu Municipal del Districte de Sant Martí), 24.8. Contribució Industrial. 1857-61; 1867.

7. Marina LÓPEZ i Mercè TATJER, *Inventari els oficis i comptadories d'hipoteques de Catalunya*, Barcelona, Generalitat de Catalunya-Departament de Cultura, 1985.

8. Un primer inventari del volum de fàbriques de Les Corts al llarg del segle XIX i XX a: M. TATJER, A. VILANOVA i Y. INSA, «Inventari d'indústries de Les Corts: una metodologia per a la recerca del patrimoni industrial a Barcelona» dins *VI Jornades d'Arqueologia Industrial de Catalunya*, Lleida, abril de 2003.

nic, granja model i escola d'agricultura, ubicada en terres frontereres de Les Corts des del 1854; aquesta instal·lació, malgrat no tenir un caràcter estrictament fabril, és ben segur que havia d'impulsar un sector com el de l'avicultura i horticultura de caire industrial amb selecció d'espècies, acompanyada de la fabricació d'aparells especialitzats (incubadores, etc.) que a final de segle caracteritzaria el terme de Les Corts.

El sector tèxtil

Les úniques empreses del sector tèxtil foren fins la dècada del 1850 els prats de blanqueig d'indianes de l'empresa Rull, i el de Salvador i Marià Soley.

El Prat d'en Rull, pertanyent a l'empresa de la societat *Anglès, Rull i Companyia*, ben estudiada per Sánchez i documentada per Navarro,⁹ és la primera fita de la industrialització cortsenca que ha arribat fins avui a través de la toponímia urbana. Creada el 1783, instal·là el 1786 el prat de blanqueig a Les Corts en adquirir el mestre d'obres Joan Oliver al tinent d'infanteria Vicent Larrueda una finca per 12.000 lliures; actuava en nom i a compte de la societat *Anglès, Rull i Companyia*, de la que devia formar part, i de la que més endavant s'en sortí per integrar-se en una nova societat activa el 1793 sota el nom *Joan Oliver, Ferrusola i Companyia*.¹⁰ El prat es mantindrà en mans de la mateixa empresa fins a la dècada del 1830, quan Joan Rull s'integrà en la societat *Bonaplata, Rull, Vilaregut i Companyia*. Aquest prat no cotitza en els primers anys de Subsídís d'Industrial i de Comerç, la qual cosa pot indicar la seva inactivitat.

A la Matrícula Industrial apareix un altre prat de blanqueig, primer a nom de Salvador i després de Marià Soley i del qual no tenim gaires referències. Sabem que el 1846 declara haver-se fundat el 1840, i que fabricava 36.000 peces anuals amb un valor de 378.000 rals sense disposar de màquines per a força motriu;¹¹ deixa de cotitzar el 1856 en demanar la baixa, molt probablement per problemes amb el subministrament de sal, ja que així ho esmenta com a causa de la seva inactivitat.¹² Desconeixem, també, la seva possible relació amb Domènec Soley, tintorer i propietari d'un prat de blanqueig, establert al carrer de Vallonzella número 6 el 1849,¹³ o amb els cotonaires Joaquim Soley i Joaquim Soley i Puja-des, amb establiments al Raval en la mateixa data.¹⁴

A partir de 1855 apareix Esteve Pubill, que cotitza per un establiment de tints, que el 1868 assenyala instal·lat en el Prat d'en Rull. Més endavant figura com

9. Alejandro SÁNCHEZ SUÁREZ, «Los orígenes sociales de los fabricantes de indianas. La familia Rull», *Primer Congrés d'Història Moderna de Catalunya*, Barcelona, Edicions de la Universitat de Barcelona, 1984, vol. 1, pàg. 779-787. Imma NAVARRO, *Masies de Les Corts: torres, masos i altres cases*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona- Arxiu Municipal del Districte de Les Corts, 1993.

10. Manuel ARRANZ, *Mestres d'obres i fusters. La construcció a Barcelona en el segle XVIII*, Barcelona, Col·legi d'Aparelladors i Arquitectes Tècnics de Barcelona, 1991, pàg. 341.

11. AMDC, 1.1.6.8. Activitats industrials. 1846.

12. AMDC, 1.1.6.8. Activitats industrials. 1846.

13. Manuel SAURÍ i José MATAS, *Guia General de Barcelona*, Barcelona, Impremta i Llibreria de Tomàs Saurí, 1849, pàg. 389-390.

14. SAURÍ i MATAS, *Guia General...*, pàg. 385.

Puiggròs, Pubill i Companyia per acabar desapareixent com a contribuent a partir del 1877-1878.

Per altres fonts sabem de l'existència d'un altre prat conegut com d'en Cavaller, i situat en terres d'aquest mas en l'actual recinte de la Maternitat, propietat des del 1791 del fabricant d'indianes i ciutadà de Barcelona Francesc Ribas i Prou; mort aquest, el 1807 passà a la raó social *Vídua del l'hereu de Francesc Ribas i Companyia* que féu fallida el 1888, i acabà essent transformat en un petit grup de casetes conegudes com el raval de Can Bauma.¹⁵

A partir del 1867 el sector tèxtil rebrà una nova embranzida amb la fàbrica dels germans Batlló, que en aquest mateix any comencen l'adquisició de sòl i els projectes per instal·lar a l'antiga partida de l'Olivera Rodona (després coneguda com Pla de Valldonzella) una gran fàbrica tèxtil que s'inaugura, definitivament, el 1870. Pocs anys després, el 1874-1875 apareix (sense assenyalar-ne la ubicació) una nova fàbrica tèxtil propietat de la *Vídua de Cristòfol Masriera*, dedicada a teixits adomassats amb nou telers (1 comú, 3 de llançadora i 5 jacquard). No sabem si té relació amb la fàbrica de pintats i estampats de *Francesc Masriera i germans* que, situada al carrer Sant Pere més Baix, número 83, apareix el 1849.

Finalment, desconeixem si en relació territorial amb aquesta darrera empresa, s'instal·là la fàbrica de teixits Serra (1878), a l'actual cruïlla Travessera de les Corts-Numància, i dintre de l'actual districte de les Corts; però a Collblanc, en terres frontereres amb Sants, cal esmentar l'empresa Regordosa instal·lada a la dècada del 1850 al carrer de Sant Isidre, del que procedeix, tal com després veurem, algun treballador de l'empresa Esteve Pubill.

Els xarols

El xarol serà també una activitat fabril molt primerenca a Les Corts, que hi féu una llarga estada. Inicialment, era una activitat que igual que l'adoberia de pell existia dintre muralla, ja que el 1849 trobem tres xarolistes, dos d'ells d'origen forà (Lluís Mignaier i Antoni Deslavin) establerts al Raval¹⁶ i, inclòs dins de l'apartat de fabricants i magatzemers de cuiros, un Josep Bonafont, establert al carrer de Sant Pau, número 42.¹⁷

El 1859 tenim a Les Corts la primera referència del xarolista i fabricant de pell adobada Josep Bonafont i Capella, suposem relacionat amb l'abans esmentat, que aconsegueix l'establiment d'una peça de terra de 6 mujades del seu sogre Miquel Roig i Rom, natural de Barcelona, que la tenia des del 1843 per compra judicial al desamortitzat convent dels Agustins.¹⁸ Bonafont construï una casa-fàbrica de planta baixa dividida en nou quadres, fundant la *Societat Bonafont i*

15. NAVARRO, *Masies...*, pàg. 329-331; i SAURÍ i MATAS, *Guia General...*, pàg. 385-387.

16. SAURÍ i MATAS, *Guia General...*, pàg. 319.

17. SAURÍ i MATAS, *Guia General...*, pàg. 253.

18. *AHPB* (Arxiu Històric de Protocols de Barcelona), J. M. Pons i Codinach, 18-I-1859, f. 26. Miquel Roig i Rom era un dels principals accionistes del Banc de Barcelona i un dels grans comerciants barcelonins. Vegeu el treball de Yolanda BLASCO, «La aparició del Banco de Barcelona 1844-1848», en aquest mateix volum.

*Companyia*¹⁹ però degué morir aviat, ja que l'any 1860 es ressenya l'empresa com a *Vídua de Josep Bonafont i Eras*, amb fàbrica a Les Corts de Sarrià i dipòsit al carrer Ample de Barcelona; la seva àmplia producció, des de xarols de pell adobada per a diversos usos (sabates, suadors de capells, corretjam) fins a hules i teles xarolades (encerats), i d'una qualitat equiparable a la de la producció alemanya, és altament valorada en l'Exposició Industrial i Artística del 1860.²⁰ L'any següent, el 1861, es valora l'empresa en 5.200 rals, dels quals 4.100 corresponen a l'edifici i 1.100 a l'utilitatge.²¹

Per aquells anys, en concret el 1859, es té notícia de la presència d'un altre xarolista: Manuel Morales i Cámara, que, en no figurar en el llistat de Subsidi industrial, cal pensar que era empleat o accionista d'alguna de les empreses cortsenses, ja que s'ha assenyalat la seva possible relació amb Manuel Castells.²² El 1866, quan ens consta que Josep Bonafont ha fet fallida, trobem la presència de Manuel Castells i Carles (natural de la Pobleta de Bellvehí al Pallars), el qual li comprarà la casa-fàbrica i les terres el 1874, tot i que cotitza des d'alguns anys abans.

Als llistats de subsidi industrial apareix durant uns anys a la dècada del 1870 un altre xarolista nomenat Ramon Barnet, del qual disposem d'escassa informació, tot i que l'empresa devia ser d'igual envergadura que la de Castells, ja que tots dos paguen la mateixa quota l'any 1872-1873.

La rajoleria

Les primeres referències aparegudes a la matrícula industrial són les dels rajolers Josep Bernades i Francesc Cuscó (o Cusó) l'any 1849-1850. Poc després, el 1853 apareix un tercer rajoler, Domènec Amat. Una part de les rajoleries de Les Corts nasqueren vinculades a les cases de camp que, aprofitant les argiles de qualitat, riques en llicorella, grasses i òxids de ferro de les seves terres, instal·laren petits forns que completaven l'economia rural; però ben aviat, el negoci de la construcció posaria en valor terres que foren adquirides només per a aquesta funció. Aquest seria el cas de Francesc Cusó i Valls, rajoler de Gràcia, que obtingué de Francesca Ventrell i Prat el 21 de juliol de 1848 l'establiment emfitèutic de dues mujades i mitja per cens anual de 75 lliures en moneda d'or i plata; el destí de les terres adquirides era instal·lar un forn de rajoles, raó per la qual es pactà l'entrega anual de 2.000 maons a l'estabiment. Sabem que Francesc Cusó construí un forn de rajola amb coberts i dependències a tocar del carrer Anglesola amb la futura avinguda Diagonal, i que, arrelat definitivament a Les Corts, esdevindria un personatge conegut del municipi,²³ alhora que origen d'una nissaga dedicada al negoci de la rajoleria fins entrat el segle XX sota la raó social *Cusó i Carcereny*.²⁴

19. PORTAVELLA, *Els carrers...*, pàg. 91-92.

20. FRANCISCO DE ORELLANA, *Reseña completa y crítica de la Exposición Industrial y Artística de productos del Principado de Cataluña*, Barcelona, Establecimiento Tipográfico de Jaime Jesús, 1860.

21. AMDC, 1.1.6.8. Activitats industrials. 1861

22. PORTAVELLA, *Els carrers...*, pàg. 231.

23. NAVARRO, *Masies...*, pàg. 457-458.

24. VICENÇ MARTORELL PORTAS, *Plànol Parcel·lari de la Ciutat de Barcelona* (Escala 1:500), Ajuntament de la Barcelona. Servei del Plànol de la Ciutat, 1929-1970, Full D1t.

El sector tindrà en períodes posteriors a l'analitzat en la present comunicació una gran expansió, amb 31 rajolereries, segons la Contribució Industrial del 1893-1894, que a més a més de l'augment del nombre de forns documenta a Les Corts l'aparició de modernes bòbiles contínues sistema Hoffman.²⁵

Els productes químics

Aquest sector és al llarg del període 1808-1868 el més important de Les Corts. Les primeres referències que disposem daten del 1838, quan Jacint Ribas, fabricant de sosa, i Albert Bastardes, fabricant d'àcids, apareixen, segons el Registre de Guies del 1838-1839, com a receptors de matèries primeres. Jacint Ribas rep plom i estany, i Bastardes plom i salnitre.

De Jacint Ribas no tenim cap més informació, mentre que d'Albert Bastardes sabem que la seva empresa passarà a d'altres mans. Tal com després veurem en detall, a partir de la petita instal·lació d'Albert Bastardes sorgiria l'empresa de *Llopis i Companyia*, la més important d'aquest període a Les Corts, i, com han assenyalat alguns autors, l'única empresa d'aquest sector d'origen plenament català al segle XIX.²⁶

Entre 1848 i 1853 tenim censades tres empreses de productes químics: la ja esmentada *Llopis i Companyia*, la de Josep Rovira, i la de la *Vídua de Soler i Fills*, que apareix cotitzant per la fabricació de clorur líquid.

La de Josep Rovira és de molta menor envergadura que la de Llopis, com ho mostra el 1849-1850 la seva cotització: 499 rals enfront dels 1.551 que pagava en Llopis. En anys posteriors la diferència augmentaria tot i la diversificació que realitza Josep Rovira amb la fabricació de gasoses. El 1861, Rovira sembla haver-se revifat, ja que se'ns parla de l'existència de 18 operaris i d'una força de vint cavalls emprant carbó anglès de Cardiff i Newcastle.²⁷

Els espais industrials cortsencs

Les deu empreses presents al municipi de Les Corts entre 1808 i 1868 no ens permeten parlar d'una àrea industrial, ja que presenten una certa dispersió territorial. D'altra banda, només algunes d'elles acabaran definint uns espais fàcilment identificables a la planimetria de mitjan segle XIX. Del Prat d'en Rull en tenim àmplia constància documental i toponímica, i dels altres prats només documental; de les tres rajolereries coneixem bé la ubicació de dues, la d'en Cusó i la d'Amat al carrer d'Anglesola amb Diagonal; la tercera és difícil de localitzar.

"El Vidriol" i el d'en Rull són, amb la fàbrica de pintats de titularitat desconeguda, les úniques peces fabrils perfectament identificades tant a la planimetria del Cos d'Enginyers (1847) com la de Cerdà (1855 i 1859); en canvi, en un dels plà-

25. Mercè TATJER i Antoni VILANOVA, *La indústria a Les Corts*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona-Districte de Les Corts, 2001, pàg. 10-13 (Quaderns d'Estudi, 4).

26. Jordi NADAL OLLER *et al*, *Historia Econòmica de la Catalunya Contemporània*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1990, vol. S. XIX.

27. AMDC, 1.1.6.8. Activitats Industrials. 1861.

nols més antics (1870-1880) conservats a l'Arxiu Municipal de l'Arxiu de les Corts²⁸ apareixen ja altres instal·lacions, com ara la fàbrica de xarols i dues bòbiles.

Amb tot, podem afirmar que dins del terme de Les Corts s'insinua un espai fabril que amb el temps acabà tenint una forta especialització. Es tracta del territori definit per la Travessera de les Corts i el Camí Vell de Sarrià, entre l'actual carrer Numància i la carretera de Sarrià i que tenia com eix central la riera de Magòria; aquest territori enllaçarà mitjançant el nou i rectilini l'eix de comunicació amb Barcelona que configura la carretera de Sarrià amb les primeres alineacions del traçat Cerdà, lloc d'instal·lació de la fabrica Batlló (1870); en el si d'aquest primer espai fabril cortsec s'urbanitzarà el 1869 un conjunt destinat a classes populars i obreres: és el dels entorns de la placeta del Carme en l'anomenat Camp de la Creu, i, seguint el traçat de l'Eixample, el 1877 s'obriran els passatges Llopis (després anomenat Llibertat) i el de Sagristà; en paral·lel aniran creixent les activitats fabrils, tant per agregació seguint la Travessera vella i la de les Corts, i com per curullament, ocupant els espais interiors fins a configurar una veritable àrea industrial i obrera des de finals del segle XIX.

Per la seva part, la carretera de Sarrià facilitarà aviat la instal·lació de moltes altres empreses, com la de Josep Molera, fabricant de llits, mobles i arques de ferro, que procedent del carrer Hospital, es troba al carrer Indústria (actual carrer París) des del 1872, o la fàbrica tèxtil Vilumara (1865-1873) prop de l'actual plaça Francesc Macià. Es configuren així, juntament amb els primers habitatges bastits entre 1870 i 1880, i els primers equipaments, com ara un mercat, la barriada fabril i obrera coneguda com de Can Batlló.

El ferrocarril de la línia Barcelona-Martorell, que tot just passava per l'extrem més sud-est del terme de Les Corts (a la cruïlla entre Villarroel i Aragó), d'ençà del 1854 poc serviria a la indústria de Les Corts. Tot i existir l'any 1859 una petita caseta de ferrocarril amb el seu corresponent guarda mai s'hi arribà a construir un abaixador, tal com ho va demanar el mateix Ajuntament el 1893.²⁹

El pas d'importants rieres com la de Magòria i la de Ballescà, a part del seu paper com a camins en direcció mar-muntanya, expliquen, ben segur també, algunes d'aquestes implantacions necessitades de més dotació d'aigua; igualment, cal assenyalar l'ocupació d'algunes fàbriques en les terres de secà, que des de temps abans s'arrendaven ja per sis vegades menys que les de regadiu.³⁰ D'altra banda, l'existència d'argiles de bona qualitat explica la presència de les primeres bòbiles.

28. AMDC, I.MAP/023. Plànol topogràfic del Poble de Les Corts. 1870-80. Escala 1:5000. TATJER i VILANOVA, *La indústria...*, pàg. 8-9 i plànol pàg. 24-25.

29. AMDC, 1.1.1.2. Actes municipals, 1893.

30. Miquel COROMINAS, «El territori de l'Eixample abans de l'Eixample», dins *Els barris de Barcelona. Volum I (Ciutat Vella i Eixample)*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona-Enciclopèdia Catalana, 1999, pàg. 265.

Els treballadors

A través de la font primària abans esmentada podem conèixer les característiques dels treballadors de les fàbriques de Les Corts. Sabem que, entre els anys 1858 i 1860, la fàbrica de Pere Llopis comptava amb 17 operaris (dos dels quals tenien la categoria de carreter, un de jornal·ler, dos de treballador, cinc de peó, i en els set casos restants no hi consta). També sabem l'any en el qual ingressen a l'esmentada fàbrica i fins i tot, en alguns casos, com el de Baudili Solanas Labernt o de Salvador Barceló i Domènec, les dates i els motius pels quals aquests deixen de treballar-hi.³¹ També pels cognoms deduïm que hi treballaven dos germans, Antoni i Jan Font, de 40 i 27 anys respectivament. Les edats dels treballadors d'“El Vidriol” durant aquestes dates oscil·laven entre els 25 i els 61 anys d'edat i la majoria d'ells eren casats.

Aquest mateix any a la fàbrica d'Esteve Pubill treballaven 15 homes (cinc amb la categoria de treballador, quatre peons, tres tintorers, dos jornal·lers o operaris de fàbrica i un sense qualificar). La franja d'edat no és tan gran com a la fàbrica esmentada anteriorment, perquè el més gran tenia 50 anys, però en canvi detectem que en aquesta indústria treballaven homes molt més joves que a l'anterior: hi havia dos de setze anys i un de catorze, qui ja hi treballava des de l'any 1853, és a dir des de que tenia entre els 7 i els 9 anys. A aquesta fàbrica de blanqueigs i tints també trobem membres de la mateixa família, en concret de la família Pubill: Esteve Pubill i Parés, de 35 anys i casat; Frederic Llobet i Pubill, de 29 anys i casat; Bartomeu Llobet i Pubill, de 27 anys i casat; Conrad Llobet i Pubill, solter de 14 anys. Sembla clar que el primer devia ser l'oncle dels altres tres germans. Inclús podríem deduir que els dos propietaris de la fàbrica, potser per herència del pare, devien ser Esteve Pubill i la seva germana, d'aquí que hi treballin els tres fills d'aquesta.

Alguns dels motius de baixa dels treballadors d'aquesta fàbrica són l'acomiadament, com és el cas de Carles Sulleva (6 de març de 1858), o el canvi de feina per anar a treballar a la fàbrica de Marià Regordosa de Sants, a la qual marxa el 2 d'abril del 1858 Pelegrí Sardà i Coll. Curiosament, d'aquesta mateixa fàbrica provenia Ramon Closas, quan el 31 d'abril del 1858 ingressa a treballar a la de Pubill. Amb això comprovem que hi havia bastant moviment de treballadors entre les fàbriques de Les Corts i de Collblanc a cavall de Sants, d'una fàbrica a una altra.

El major nombre de treballadors el trobarem a la fàbrica de Josep Bonafont: un total de 30 homes.³² En aquest cas trobarem a sis identificats com a xarolistes, sis tintorers, un blanquer i disset sense categoria explícita. Les seves edats estan compreses entre els 18 i els 60 anys, encara que en molts casos aquest apartat queda buit. Com a dada curiosa observem el fet que un dels tres germans esmentats anteriorment, Bartomeu Llobet i Pubill, passarà de treballar a la fàbrica

31. Les notes del camp “Observacions” informen que el primer passa amb data de 25 de març de 1860 a treballar a la fàbrica Güell, mentre que el cas de Salvador Barceló és diferent, ja que s'esmenta que el dia 31 de maig del 1858 deixa de treballar sense passar a cap altra fàbrica.

32. Comprovem que durant el període analitzat almenys en aquestes tres fàbriques no hi treballaven dones, o almenys no queden de cap manera reflectides a les dades estadístiques com aquest llibre de registre.

d'Esteve Pubill a la de Josep Bonafont. A la primera fàbrica consta que tenia 25 anys i que treballava, amb data d'ingrés al 1854, com a tintorer. Per motius desconeguts abandonà l'empresa familiar, ja que el 19 de maig de 1860 ja apareix com a tintorer a la fàbrica de Bonafont.

La fàbrica Batlló

Hem inclòs la fàbrica Batlló en aquest estudi, ja que tot i ser inaugurada el 1870, les gestions per tal d'ubicar-la a Les Corts començaren cap el 1867, poc després que la societat *Batlló Hermanos*, creada l'11 de juliol de 1849, fos reconstituïda el 20 abril del 1866, després del traspàs i de la separació de diversos germans de la família Batlló.³³ Desconeixem les raons de l'interès de l'empresa per ubicar-se a Les Corts; com a dada curiosa sabem que el 25 de novembre del 1858 havien arrendat per 10 anys una fàbrica propietat de Francesc Quer situada a Cornellà,³⁴ i potser el termini d'aquest contracte donés peu a una nova ubicació.

Per tal de poder ubicar la fàbrica sobre quatre illes de l'Eixample hagueren de dur a terme entre 1867 i 1872 sis compres de peces de terra –amb els corresponents censos i servituds– a diferents propietaris de finques rústiques. La primera que hem datat és la de 13 d'abril de 1867 a Claudi Negrevernis i Oller; la segona, el 13 de maig de 1867 (5 mujades, 14 mundines equivalents a 28.939 m²) a Antoni Cortada i Juncà; i la tercera el 21 de juny del 1867 (1 mujada 6 mundines equivalents a 6.899 m²) a Beneta Santomà i Estadella; posteriorment adquiriren altres tres propietats més.³⁵ El plànol inclòs en una d'aquestes escriptures ens mostra les dificultats per encaixar les propietats rústiques en la trama Cerdà.

Destaca la rapidesa en bastir la fàbrica –molt possiblement entre 2 i 3 anys– que sembla derivar d'un pacte de retrocessió establert el 1867 entre la societat i Antoni Cortada que obligava a bastir la fàbrica en un termini de tres anys. Malauradament no podem presentar encara una panoràmica precisa i completa del que foren les primeres propostes ni sobre el propi procés de construcció del recinte fabril.

A part dels estudis ja existents³⁶ i de puntuals referències en diversos treballs,³⁷ les nostres recerques dutes a terme a l'Arxiu Municipal del Districte de Les Corts, a l'Arxiu de la Diputació, a l'Arxiu Històric de Protocols i a l'Arxiu Municipal Administratiu de Barcelona ens permeten aportar algunes dades noves més al coneixement d'aquesta singular peça fabril.

Sobre l'autoria de l'obra destaquem quatre referències en part contradictòries i en part complementàries que semblen mostrar algun problema de desavinences

33. *AHPB*, Fernando Ferran, 20-IV-1866.

34. *ACA* (Arxiu de la Corona d'Aragó), Notarials Llo. Llibre 46, pàg. 37 (Notari Joaquim Odena). Agraïm a l'historiador Pere Guaita aquesta informació.

35. *AHDB* (Arxiu Històric de la Diputació de Barcelona), Escola Industrial, Escripcions de propietat de la finca Batlló Hermanos i fabrica Batlló, Carpeta 20.

36. Margarida NADAL, «Can Batlló, de recinte fabril a Escola Industrial. 1861-1931», *L'Avenc*, 99 (Desembre 1986), pàg. 28-32.

37. Salvador TARRAGÓ (curador), *Guastavino Co. (1885-1962). Registre d'Obra a Catalunya i Amèrica*, Barcelona, Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, 2002, pàg. 45 i ss.

o de conflicte de competències entre enginyers, mestres d'obres i arquitectes. La primera és una carta del 26 de d'abril de 1868 en la qual la raó social *Batló Hermanos* exposa que després d'haver obtingut l'autorització per unir les quatre illes, i a punt de començar les obres, posen en coneixement de l'Ajuntament de Les Corts que el primer director de les mateixes serà el mestre d'obres Pau Martorell i que com a director segon estarà Rafael Guastavino i Moreno; la signatura de tots dos clou el document en senyal d'acceptació de l'encàrrec.³⁸

L'altra informació contradiu o complementa l'anterior. Es tracta d'una carta enviada pel propi Rafael Guastavino el 18 de novembre del 1869 al *Diario de Barcelona*. En ella diu textualment «que hace tiempo que por los periodicos de la localidad se me atribuye la dirección de la fábrica de los Sres. Batlló hermanos: esto es inexacto», i afegeix: «lo principal, lo eminentemente útil, lo que constituye, propiamente dicho, la dirección y proyección de la fabrica; esto corresponde al ingeniero, a quien todo se ha de subordinar por la índole misma del edificio. El otro representa lo secundario en esta clase de edificios, es decir, el aspecto exterior, la proyección y dirección pura y simplemente arquitectónica. La primera parte corresponde exclusivamente a mi distinguido amigo D. Alejandro Mary. La segunda pertenece a quien no le gusta se publique su nombre, si ha de herir susceptibilidades».

Finalment, hem d'assenyalar que entre les quatre cartes de pagament inscrites l'11 de maig i el 2 de juliol del 1870 a favor dels diferents professionals (paletes, calderers, maquinistes, pintors, fusters i vidriers, serrallers) que intervingueren en la construcció de la fàbrica no figura cap a nom de Rafael Guastavino.³⁹

Hem de destacar, en canvi, entre els participants en l'obra a les tres empreses de maquinària i foneria. Es tracta de les empreses de Josep Comas i Serrallonga, maquinista; Nicolau Tous i Miralpeix, maquinista i director de *La Maquinista Terrestre y Marítima*; i Casimir Girona i Agrafel, de la raó social *Ignacio y Casimiro Girona*, així com el mestre d'obres Pau Martorell i Roig, i el paleta de Sant Vicenç de Sarrià, Ramon Mombrú i Bordas.⁴⁰

Per la seva banda, l'*Enciclopèdia Espasa* assenyala en la biografia de Guastavino que «ganó por concurso la construcción de la fabrica Batlló».

Pel que fa a l'impacte de la fàbrica –que arribà a donar feina a més de dues mil persones– sobre l'espai proper, cal assenyalar que fins ara poc sabem de la construcció d'habitatges per als treballadors. En un document es fa referència a la intenció de construir un centenar d'habitatges per part de Feliu Batlló i Isidre Rosich,⁴¹ que segons alguns autors es tractava d'una mena de colònia fabril a redós de la fàbrica.⁴² No tenim cap constància que arribessin a bastir-se, i sí, en canvi, referències a la construcció de cases per part de la societat *La Auxiliar del Ensanche i Reforma de Barcelona* en aquesta zona de l'Eixample entre 1861 i 1867,⁴³ i de la presència de l'empresa *El Estímulo de la propiedad* en aquestes mateixes

38. AMDC, 1.1.6.7. Obres Particulars C-41. D-178. 1867-1870.

39. AHPB, Miquel Martí i Beya, 12-XII-1876, Escripura de constitució de la societat *Batló Hermanos*.

40. AHPB, Miquel Martí i Beya, 12-XII-1876, Escripura de constitució de la societat *Batló Hermanos*.

41. AMDC, 1.1.6.7. Obres Particulars C-41. D-178. 1867-1870.

42. Francesc CARRERAS CANDI, *La ciutat de Barcelona*, Barcelona, Albert Martín, [1916], nota 2516.

43. CARRERAS CANDI, *La ciutat...*, pàg. 980.

dates. El que sí és cert és que, el 1873, es bastiren un conjunt de cases seriadades de planta i quatre pisos en terrenys que, si més no, havien pertangut als Batlló, i que encara avui ocupen els números 184 a 200 del carrer d'Urgell, a excepció de les dels números 186, 188 i 190 que han estat enderrocades els darrers anys; igualment, al carrer de Paris amb Borrell restaren fins fa pocs anys senzilles cases de planta baixa i pis de la mateixa època que les anteriors.⁴⁴

Igualment, tenim ben referenciada l'autorització que l'Ajuntament de Les Corts donà a la societat per agregar quatre illes de l'Eixample; segons el document subscrit pel batlle la construcció de la fàbrica seria altament beneficiosa per al municipi cortsenc.⁴⁵

Mitjançant diversos documents disposem, també, d'informacions sobre d'altres propietats dels Batlló, i dels Batlló (Enric Batlló) conjuntament amb els Rosich (Isidre Rosich i Rius), possiblement el pare del cunyat de l'anterior, tant en aquesta mateixa zona, com en zones properes, ja en el terme municipal de Barcelona (Muntaner-Gran Via-Diputació) on trobem, entre 1880 i 1887, propietats d'Enric Batlló i d'Isidre Rosich destinades a activitats industrials d'aprest i teixits.⁴⁶

Altres documents ja posteriors a la inauguració de la fàbrica ens parlen de la dotació d'aigua de boca per als treballadors que sol·liciten *Batlló Germans* a l'Ajuntament de Les Corts el 1870 davant la dificultat d'abastar-se de la font pública existent prop de la plaça del mercat. L'aigua –6 plomes i mitja– havia de venir de Can Feló, propietat dels Duran, situada prop de Les Corts Velles, des de la qual havia d'arribar a la fàbrica seguint la carretera de Sarrià.

L'origen de la fàbrica d'“El Vidriol”

La formació de l'empresa

L'origen d'“El Vidriol” –nom genèric aplicat als sulfats metàl·lics– és una petita instal·lació propietat d'Albert Bastardes, que ben segur que com d'altres petites fàbriques perilloses o molestes –les de llumins, per exemple– s'ubicaven en zones poc poblades fora de les muralles.

Tenim notícies d'Albert Bastardes a Les Corts d'ençà de la dècada del 1830, ja que, segons hem assenyalat abans, consta al seu nom durant 1838-1839 l'entrada de matèries primeres destinades a la producció d'àcids.

El 3 d'abril de 1839 Joan Vallès i Tutuach i Joan Draper declaren a l'Ajuntament de Les Corts haver comprat la fàbrica d'àcids d'Albert Bastardes. Assenyalen que aquest seguirà com a director «en el interin que solicitamos a S. M. el título de fabricantes de otros productos» especificant que Bastardes «sólo nos

44. Magda FERNÁNDEZ, Francesc Xavier HERNÁNDEZ, Alicia SUÁREZ, Mercè TATJER i Mercè VIDAL, *Passat i present de Barcelona. materials per l'estudi del medi urbà*, Barcelona, Edicions i Publicacions de Universitat de Barcelona, 1985, vol. II, pàg. 296.

45. *AMDC*, 1.1.1.7. Obres particulars. Expedient de construcció de la fàbrica Batlló (1867-1870) C-41. D-178.

46. *AMDC*, 1.1.1.6.2 Obres d'Infraestructura. 1870; *AMAB* (Arxiu Municipal Administratiu de Barcelona), Obres particulars, Expedients 489 i 476, any 1880; *AHDB*, Diferents escriptures de propietat de l'Escola Industrial, Caixa 4615.

Reconstrucció de la fàbrica "El Vidriol" sobre el plànol parcel·lari de Vicenç Martorell, 1930.

1856 entre els promotors de la nova societat. Cabana afirma que va deixar l'empresa el 1859.⁵¹

L'any 1850 aquesta fàbrica fou objecte d'una denúncia a causa de les emanacions dels seus fums, ja que es consideraven perjudicials per a la salut de la població i sobretot dels camps que hi havia al voltant de la fàbrica. Els denunciants demanen que es facin més altes les xemeneies de les fàbriques i el governador provincial demana a l'alcalde de Les Corts que faci una visita i comprovi i adequi les obertures i mides d'aquestes xemeneies.⁵²

Aquest document és una mostra del funcionament i de l'envergadura de l'empresa, ja que en el mateix any 1850 es presentà a l'Exposició Industrial de Madrid amb mostres de sals de diverses classes.

Entre aquests anys i fins al 1856 funciona la societat *Llopis, Vallès i Companyia* que cotitza a les Matricules Industrials amb aquest nom.

El 29 de juliol de 1856 es forma una nova societat en la que davant el notari Montserrat Corominas⁵³ participen Josep Vidal i Ribas, natural de Sant Feliu de

presta el nombre a fin de que quede garantido el Sr. Bayle de este término por aquel desfraude que podría haber en el azufre o nitro». ⁴⁷ Per aquesta raó el nom de Bastardes desapareix i apareix el de Joan Vallès com a receptor de sofre.

El diccionari de Madoz esmenta cap al 1845 l'existència a Les Corts d'una fàbrica de productes químics amb un empleat, dedicada a produir àcid sulfúric o oli de vidriol.⁴⁸ Joan Vallès apareix el 1849 entre els tretze fabricants de productes químics, amb establiment obert al carrer Tallers, número 69.⁴⁹ Mentre que Josep Vidal i Ribas era el 1849 un magatzemista de drogues estatjat al carrer Vidrieria, número 8.⁵⁰ Comprovem també que aquest mateix Joan Vallès ja no consta el

47. AMDC, 1.1.6.8. Activitats industrials. Registro de guías. 1839.

48. Pascual MADDOZ, *Diccionario Geográfico-Estadístico. Histórico de España y sus posesiones de Ultramar*, Madrid, 1846.

49. SAURI i MATAS, *Guia General...*, pàg. 389.

50. SAURI i MATAS, *Guia General...*, pàg. 241.

51. Francesc CABANA, *Fàbriques i empresaris: els protagonistes de la Revolució Industrial*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1992.

52. AMDC, 1.1.6.8. Activitats industrials. C-42. D-187. Any 1850.

53. AHPB, Montserrat Corominas, 29-VII-1856.

Llobregat, Pere Llopis i Vidal, de Vilanova i la Geltrú, Domènec Llata, natural de Ballvé, i Joan Llopis i Vidal, germà d'en Pere, però nascut a Barcelona. Donada la coincidència de cognoms entre els Llopis i en Vidal es podria pensar en algun parentiu entre tots tres.

Tots quatre havien decidit muntar una societat per l'elaboració de productes químics en la propietat dels dos primers situada al terme de Les Corts, termenat a orient amb Joan Sagristà, a migdia amb els successors de Josep Olivé, a ponent amb la riera de Magòria, i a cerç amb el mateix Sagristà.

Els socis estableixen les condicions bàsiques: la fabricació de productes químics, amb una duració de cinc anys, la denominació de l'empresa que serà la raó *Llopis y Compañía*, a nom de la qual es farien totes les operacions; la valoració de la fàbrica adquirida pels socis Vidal i Llopis, que es fixa en 7.500 duros, passa des d'aquest moment a ser propietat de la nova societat, que juntament amb els capitals que ingressin els altres socis formaven el total de 50.000 duros de la societat distribuïts de la següent manera:

<i>D. José Vidal y Ribas en edificio y terreno, tres mil duros.....</i>	<i>3.000</i>
<i>El mismo en efectivo y útiles, diez y siete mil duros.....</i>	<i>17.000</i>
<i>D. Pedro Llopis en edificio y terreno, tre mil duros.....</i>	<i>3.000</i>
<i>El mismo en efectivo y útiles, diez y siete mil duros.....</i>	<i>17.000</i>
<i>D. Domingo Llata en edificio y terreno, mil doscientos duros.....</i>	<i>1.200</i>
<i>El mismo en efectivo y útiles, seis mil ochocientos duros.....</i>	<i>6.800</i>
<i>D. Juan Llopis y Vidal en edificio y terreno trescientos duros.....</i>	<i>300</i>
<i>El mismo en efectivo y útiles, mil setecientos duros.....</i>	<i>1.700</i>
<i>Total.....</i>	<i>50.000⁵⁴</i>

Es fa constar, també, que en la part de capital del Sr. Llata va comprès l'interès que havia tingut en l'anterior societat *Llopis, Vallès i Companyia*. Domènec Llata és anomenat majordom de la fàbrica amb una retribució de 36 duros mensuals, restant a càrrec de la societat els depenents necessaris per al seu funcionament.

Pere Llopis quedà autoritzat per portar la firma de la societat, i facultat per comprar les matèries primeres necessàries per la fabricació, i de vendre els productes; també era el responsable de la caixa i de la comptabilitat dels llibres en un local específic. Llopis rebria per totes aquestes tasques 600 duros anuals. A més, es fixa una reunió tots els diumenges per seguir la marxa de l'empresa.

Altres clàusules de caràcter més operatiu estableixen la realització d'un balanç anual el 31 de desembre, la distribució de pèrdues, així com una inversió anual del 6% del benefici líquid per manteniment de l'edifici i de les instal·lacions. Les darreres clàusules es referien a la continuïtat o possible dissolució de la societat un cop passat els cinc anys, i a la possible baixa o defunció dels socis.

Varen ser testimonis de l'acta notarial Jacint Navarra i Josep Buendia, veïns de Barcelona.

54. AHPB, Montserrat Corominas, 29-VII-1856, fol. 332.

Naus d'“El Vidriol” vers 1950-1952. Foto: AMDC.

La producció

La fàbrica estava dedicada a la producció d'una àmplia varietat d'àcids: nítric muriàtic, extracte de plom, sals d'estany, sulfat de coure i protosulfat de ferro.

Per dur a terme aquesta producció disposava d'una cambra gran pel plom i de dues petites, unides a la gran, de 1.000 peus cadascuna. Pagava una quota de 1.934 rals.⁵⁵

El 1860 la societat *Pere Llopis i Companyia* és esmentada com a productora d'àcid sulfúric, nítric i muriàtic; sals de sulfat de ferro, coure, sosa, nitrat de plom i sal d'estany; la fàbrica està a Les Corts i el despatx (magatzem?) al carrer Governador, número 1.⁵⁶

El 1872-1873 consta que la fàbrica té capacitat per a fabricar 1.500 m³ de sulfat de plom, coure, estany, plom i d'àcid nítric, i paga 591'45 ptes de quota.⁵⁷

Conclusions

De la panoràmica presentada sobre els primers passos de la indústria a Les Corts se'n pot deduir la seva reduïda importància numèrica i econòmica respecte a d'altres pobles del Pla, en especial Sant Martí, el municipi que és el més ben estudiat i que presenta una primàcia indiscutible.

55. AMDC, 1.1.2.4. Subsidi industrial i de comerç. 1853

56. ORELLANA, *Reseña completa...*, pàg. 163.

57. AMDC, 1.1.2.4. Subsidi industrial i de comerç. 1872-73.

Tot i així, creiem que s'haurien de contrastar dades com les del 1861 de Giménez Guitè⁵⁸ amb la consulta més detallada dels llistats de contribuents per Subsidí i les matrícules industrials dels pobles del Pla, així com altres fons documentals dels antics municipis conservats als arxius municipals de Districte, ja que ens aportarien –com hem vist en el cas de les Corts– dades més precises sobre l'activitat fabril que s'hi desenvolupà en aquest període, i sobre la seva contribució a la industrialització de Barcelona.

Des del punt de vista de les implantacions territorials, la lectura en termes espacials de la documentació notarial i registral, i en el cas de Les Corts de magnífics treballs com el d'I. Navarro⁵⁹ sobre el món rural i el de J. Portavella⁶⁰ sobre la història dels carrers, ens han proporcionat nombroses dades sobre els mecanismes d'adquisició del sòl per establir indústries. En els casos que hem estudiat destaca la permanència de l'establiment de censos emfitèutics sobre peces de terra de secà de dimensió petita (entre 1 i 6 mujades), situació que obligava a successius establiments i adquisicions, sovint de propietaris diferents, i complica l'estatus jurídic del terreny dels recintes industrials que no se sol resoldre fins quasi a finals del segle XX.

El cas d'"El Vidriol" és paradigmàtic, ja el 1944 els 27.447,17 m² que ocupava la fàbrica comprenien 9 finques registrals, alguna d'elles fins i tot composta d'altres finques o designies agregades. I en el cas de la fàbrica Batlló cal destacar les sis successives adquisicions per completar les quatre illes, així com el difícil encaix del parcel·lari rural al traçat regular del pla Cerdà, que, tanmateix és resolt aviat i dona lloc a una de les primeres agrupacions d'illes per a usos industrials de l'Eixample, mostra de la gran versatilitat d'aquesta trama urbana.⁶¹

Pel que fa al "Vidriol" creiem que hem aportat dades noves al seu origen i primers anys de funcionament, que mostra l'interès per estudiar algunes d'aquestes empreses de sectors com el químic, encara no del tot conegut. D'altra banda, destaquem l'interès de figures d'empresaris com Pere Llopis, que no compten amb una bona biografia que reculli les seves activitats en el món dels negocis i la indústria.

Igualment, les referències a l'autoria del complex fabril de Can Batlló, ens sembla que poden contribuir, si més no, al debat sobre la figura i l'obra de Rafael Guastavino a Catalunya.

Des del punt de vista de l'espai fabril, amb el cas de Les Corts, hem presentat, també, una petita mostra de les nombroses i variades activitats fabrils existents en aquest període més enllà de les muralles; activitats que se sumen a les ja tradicionals de finals segle XVIII com els prats de blanqueig o les petites instal·lacions de rajoleria o de filats manuals de cànem, que a la seva vegada, tampoc són massa conegudes.

En el propi terme de Barcelona, en terres del futur Eixample, en especial entre la porta de Santa Madrona i les Hortes de Sant Bertran (actual Eixample de Sant

58. Jordi NADAL i Xavier TAFUNELL, *Sant Martí de Provençals, pulmó industrial de Barcelona (1847-1992)*, Barcelona, Columna, 1992, pàg. 280.

59. NAVARRO, *Masies...*

60. PORTAVELLA, *Els carrers...*

61. Àngel CAMPOS i Ramon PASTOR, «La industria en la ciudad. El caso del Ensanche de Barcelona», dins DDAA, *La manzana con idea de ciudad*, Barcelona, 2c Edicions, 1982, pàg. 123-131.

Antoni i Paral·lel), les fàbriques apareixeran ben aviat; el 1854 s'hi pensà a instal·lar una fàbrica de gas, i des de la dècada del 1860 es començaren a ubicar empreses com la de Soujol (en ple funcionament des del 1864 al carrer de Campo Sagrado amb Borrell), rajoleries d'envergadura com la de Macià, *Dardet i Companyia* (en plena producció el 1869 al carrer Parlament), o la fàbrica de midó d'en Rodes al carrer Manso.

Als pobles del Pla, a més a més de les indústries de Sant Martí i d'altres també conegudes i estudiades des de fa temps (*La España Industrial*, el Vapor Vell, a Sants; la *Fabra i Coats* a Sant Andreu), se'n estableixen moltes més, potser més petites, però tanmateix significatives de la diversitat de l'estructura fabril barcelonina, que ens resten encara per estudiar.

Les fàbriques constituïren, sovint, una espècie de front capdavanter d'urbanització, colonitzant territoris amb anterioritat als processos d'implantació residencial que arribarien més tard.

Moltes d'aquestes fàbriques esdevindrien fites destacades del paisatge i símbol del nou poder econòmic personal o societari, i els seus noms formaren part dels imaginaris dels barris; moltes de les seves antigues estructures pervisqueren –com el cas d'“El Vidriol”– fins a la dècada del 1970, mentre que d'altres, més afortunades lograren sobreviure gràcies a uns primerencs canvis d'ús (Can Batlló). Una bona part resten encara, i esperem que així ho facin per tal de preservar els orígens i la memòria de la societat catalana contemporània.